

Sokolyuk J.O. Development of network of agricultural experimental establishments at the end of 20th of 20 century. In this article presented the questions of creation are examined sectorial experimental establishments in times of activity Scientifically-consulting Council (SCC) NKZS UKRAINE (1928 – 1931), their activity and value for subsequent development of agricultural science.

УДК 738.3(477):615.89

**ВНЕСОК ДОСЛІДНИКІВ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
У СПРАВУ ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ
ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ У НАРОДНІЙ МЕДИЦИНІ УКРАЇНЦІВ
(друга половина XIX – початок XX століття)**

Метка Л.О., канд. істор. наук

*(Інститут керамології – відділення Інституту
народознавства НАН України)*

У статті аналізуються праці дослідників Слобідської України, які слугують джерелами для вивчення питання використання глини і глиняних виробів у народній медицині українців.

Історія накопичення знань про використання глини та глиняних виробів у народній медицині налічує не одне століття. Відомості про застосування глини українцями з лікувальною метою, рецепти приготування ліків у глиняному посуді можна знайти ще в давньоруських та українських літописах XVI-XVII, козацьких літописах XVII-XVIII століть. Джерелом для пошуку відомостей з означеного питання є подорожні нотатки зарубіжних дипломатів, мандрівників і купців. Окремі згадки трапляються в численних топографічних описах, художній літературі. Проте найбільше даних міститься в опублікованих працях народознавців, які цілеспрямовано вивчали різні аспекти традиційно-побутової культури, у тому числі й народної медицини та лі-

кувальної магічної практики українців. Особливо цінними є праці тих дослідників, які вели свою роботу в період, коли вітчизняна етнографія виділилася в окрему науку, коли широкого розповсюдження набули народознавчі програми, у зв'язку з чим записи різних явищ традиційно-побутової культури приймали не стихійний, а цілеспрямований і системний характер. На мій погляд – це XIX-е, особливо його друга половина, а також початок XX-го століття.

Ще в 1830-х роках у Галичині, Наддніпрянщині, Лівобережній Україні, поряд з російськими етнографічними центрами, якими були на той час Петербург і Москва, з'явилися власні культурно-просвітницькі осередки. Один із них – у Харкові. Тут у 1805 році, зусиллями уродженця Харківщи-

ни, українського вченого, винахідника, громадського діяча Василя Каразіна був відкритий перший у Східній Україні Імператорський університет, де зосередили свої сили переважно вітчизняні дослідники. При Університеті в 1816 році започатковано видання перших в Україні журналів, “Украинско-го вестника” літературно-художнього, наукового та громадсько-політичного спрямування та журналу сатири і гумору “Харьковский Демокрит”. Етнографічні дослідження в Харкові посилювалися й у зв’язку з заснуванням у 1830 році гуртка «Любителів української народності» на чолі з відомим етнографом Ізмаїлом Срезневським. Гурток мав свій друкований орган «Запорожская Старина» (видавався з 1830 року), де публікувалися праці з історії України. На Харківщині в 1831 році було започатковано видання й першого в Україні “Українського альманаху”, який оприлюднював новинки національної поезії та прози.

Отже Харків на той час виступав одним із найбільших осередків концентрації наукової думки. У Слобідській Україні змужніла ціла плеяда дослідників, які присвятили свою діяльність справі вивчення власного народу, відомих етнографів, працями яких послуговуються сучасні вчені.

Які ж праці дослідників Слобідської України є джерелом для вивчення питання використання глини та глиняних виробів у народній медицині та лікувальній магичній практиці українців? Коли і які саме відомості вони зафіксували? У чому особливість цих праць і чи є унікальною інформація подана в них? З’ясування цих питань і є основним завданням даної студії.

Не зважаючи на те, що у Слобідській Україні в першій половині XIX століття діяли видання, де друкувалися праці народознавчого та загальноісторичного характеру, все ж публікацій з етнографії у них, між іншим, як і в інших нечисленних українських виданнях виходило вкрай мало. Багато етнографічних матеріалів, зібраних цього часу, залишилися в рукописах, велика їх кількість видавалися іноземними мовами в зарубіжних виданнях. Загалом, впродовж першої половини XIX століття дослідники Слобідської України тільки поступово розгортали й налаштовували свою діяльність, спостереігаючи та фіксуючи матеріал про різні аспекти традиційно-побутової культури українців, у тому числі й народної медицини. Він став масово з’являтися друком тільки у другій половині XIX століття, коли українська етнографія цілком сформувалася як наука. Порівняно з першою половиною XIX століття у другій його половині видавалося немало збірників, часописів, журналів, інших періодичних видань, де мали змогу друкувати свої етнографічні праці українські, у тому числі й слобожанські народознавці. Серед широкого кола їхньої зацікавленень була й така важлива частина традиційно-побутової культури як народна медицина.

Поява публікацій, у яких міститься інформація з питань народної медицини та лікувальної магичної практики Слобідської України, позначена 1874 роком, коли була видана праця етнографа Петра Єфименка «Сборник малороссийских заклинаний». Працюючи над темою «Використання глини та глиняних виробів у народній медицині та лікувальній магичній практиці укра-

їнців», звертаю увагу на найменші подробиці. Серед замовлянь, опублікованих у збірнику я виявила одне, на перший погляд, не причетне до теми: «Сіль тобі та панна з лихими очима» [1, с.35]. Мої попередні дослідження дозволяють стверджувати, що у цьому замовлянні слід замість слова «панна» читати «печина» (ПЕЧИНА – шматочок від печі, глиняної обмазки, цеглини, яку українці широко використовували як засіб від зурочень). Найімовірніше «панна» замість «печина» – це друкарська помилка. Дослідник робив свої записи від руки, а для видавців, скоріше за все, виявилось незрозумілим і незнайомим написане писаними літерами слово «печина», воно виступило схожим зі словом «панна», тому й було надруковане саме в такому вигляді. Подібних замовлянь записано немало по всій території України, і в них фігурує саме термін «печина». Зазначу, що подана у збірнику П.Єфименка коротка форма згаданого замовляння якщо не перша зафіксована, то принаймні перша опублікована в Україні.

Варто зауважити, що жоден із дослідників традиційно-побутової культури Слобожанщини другої половини XIX століття не присвятив окремих праць вивченню народної медицини регіону в цілому і означеного в назві статті питання зокрема. Наявна публікація етнографа В. Іванова «Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии», вміщена у 1885 році в часописі «Киевская старина», яка висвітлює питання магічної лікувальної практики. Це, взагалі, одна з перших в Україні праць, присвячених даному питанню. Автор повідомив, що в проце-

сі дослідження записав більше ніж 150 замовлянь. У статті викладено докладний опис симптомів, перебігу, народного ліку 10 хвороб, подані відповідні замовляння. Серед них опис лікування «завини» (болі в животі). В.Іванов зауважив, що спочатку хворобу намагалися лікувати в домашніх умовах – лежали «животом на теплому чиріні печі», а коли це не допомагало зверталися до «знахарки» яка «лікувала» хворобу, використовуючи при цьому миску і кувшин. З поданого замовляння «Соняшниці, і вітряні, і водяні, і подумані, і погадані, ідїть собі на (хла?), і на болота, де люди не ходять і півні не співають. Тут вам не стояти, червоної крові не пити, жовтої кості не ломити, серця не сушити» можна зробити висновок, що «завиною» називали у Слобідській Україні таку хворобу, як «соняшниці» [2, с.743.] До речі, я знайшла близько двох десятків публікацій, присвячених лікуванню «соняшниць», і тільки у згаданій праці В.Іванова зустріла назву «завина». Миска, глечик чи горщик, веретено, ложка, ніж, вода, вогонь, пшоно, сіль, промовляння відповідного замовляння були атрибутами магічного лікування «соняшниць» не тільки у Слобідській Україні. Подібним чином лікували хворобу на Поділлі, Прикарпатті (Гуцульщина), у Полтавщині та Слобожанщині (Харківщина), на Півдні України (Катеринославщина) у XIX – на початку XX століття. Були окремі відмінності в назвах хвороби (соняшниці, бабиці, завина), в описах процедури лікування. Однак те, що миска (як глиняна вона згадується лише 1 раз, бо в кінці процедури її розбивали [13, с.249.]) та глечик (кувшин) чи горщик були

невід'ємними атрибутами магічних дій знахарок при лікуванні соняшниць, повідомляють більшість дослідників, які торкалися у своїх працях питань лікувальної магічної практики українців. У згаданій статті є й дані про використання миски та кружки у ході вишіптування «уроків», «дитячої немочі», «супротивника (младенчеське)» у дітей чи «переполоху» у дорослих. Окрім цього, дослідник опублікував свої роздуми щодо побутування народної медицини в середовищі слобожан, подав погляди народної та офіційної медицини на походження хвороб, відомості про ставлення до знахарів [2, с.730-744].

У 1889 році на сторінках «Харьковского Сборника» опублікував свою статтю «Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате (Материалы для характеристики мирозозерцания крестьянского населения Купянского уезда)» Петро Іванов. Тут я виявила чимало прикмет, пересторог, порад пов'язаних із піччю. Автор опублікував, зафіксоване ним в Куп'янському повіті, замовляння від «зглазу» в якому фігурує слово «печина» «Сіль тобі в вічі та вода, та печина в зуби». Окрім цього у статті подано способи оберігання себе, членів сім'ї та худоби від хвороб. Наприклад, теля, яке щойно народилося, радили терти мордою об піч, комин і припічок, примовляючи при цьому: «Будь здорове і гладке як піч». Волосся після стрижки рекомендували викидати в піч, а дехто вважав, що не треба цього робити, бо голова болітиме. Щоб у дитини не було задишки вагітній жінці не радили білити піч. Петро Іванов зазначав, що: «Вообще печь занимает значительное место и в народной ме-

дицине и в народной демонологии». У статті він подав і приклади домашньої медицини, пов'язані з піччю: лікування хворого горла біля комина печі, «загнітання» недужої на «сухотки» дитини в печі, лікування «гнітухи» у дорослих у сінях під пічною трубою «комином, бовдуром», обкурювання хворого на «бешиху» шматком «заткала» для комина, умивання від «зглазу» непочатою водою з розведеним у ній попелом з печі. Є у статті й згадки про лікування «соняшниць» з використанням жару з печі [5, с. 48-54].

Наприкінці XIX століття, а саме з 1891 року, на Слобожанщині за ініціативи Харківського губернського статистичного комітету розпочалися роботи по всебічному опису губернії. В результаті в «Харьковском сборнике» з'явилася велика кількість публікацій, присвячених етнографічному вивченню окремих населених пунктів. Серед них і такі, де вдалося знайти відомості з означеної теми. У 7 випуску (1893) Марусов П. (дослідження за завданням Статистичного комітету проводили місцеві вчителі, священики, лікарі – Л.М.) подав матеріал про магічні дії «знахарки», пов'язані з лікуванням «соняшниць» та «корости» з використанням глиняного глечика у сл. Кабаньє [4, с.416]. У 8 випуску (1894) побачили світ кілька статей з означеного питання. Докладний опис лікування «соняшниць» з використанням глиняного глечика записано Стороженком М.К. Окрім цього дослідник зафіксував і спосіб приготування ліків від простуди у глечику, закритому дерев'яним кружечком і замазаному тістом [6, с.33, 37]. Відомості про лікування «лихоманки», «ревматизму»,

ран на ногах за допомогою гомеопатичних засобів, приготовлених у глиняних горщиках (зазначено, що ліки від ран на ногах готувалися в «дір'явому» (найімовірніше спеціально продірявленому – Л.М.) горщику подав Татарський А.А [12, с.6-7]. Калашникови Г.А. та А.М. зібрали цікаву інформацію про лікування зубного болю відваром з цілющих трав, приготовленим в горщику та «кувшині» [3, с.191]. На межі ХІХ–ХХ століть в напрямку дослідження традиційної культури населення Слобідської України працював відомий український етнограф Микола Сумцов. Не оминув він увагою й замовляння та народну медицину. У 1892 він видав першу бібліографію замовлянь «Заговори», де подав список публікацій, які містять замовляння, записані вітчизняними та зарубіжними народознавцями в Україні [7]. Згадана бібліографія має велику цінність для дослідників, які обрали темою вивчення народну медицину та лікувальну магічну практику в усіх її проявах.

Дослідники Слобідської України публікували свої праці й у інших українських виданнях, яких у другій половині ХІХ століття було в Україні чимало. Так, у кількох журналах «Киевской Старини» за 1889 рік опублікована праця Миколи Сумцова «Культурные переживания», де виявлено загальні зауваги про замовляння, про відьомство [8, с.64-89], про піч як домашній оберіг [9, с.500]. У згаданій публікації дослідник також подав рецепти лікування «гостецю» та «пропасниці», які були пов'язані з приготуванням ліків у глиняних виробках [11, с.306, 307]. В 1901 році в Харкові вийшла праця М.Сумцова «Очерки народного быта:

Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии». Цінність її полягає в тому, що тут автор констатував, що «знахарское врачевание» у той час почало занепадати під натиском земської медицини і що «Постепенно село освобождается от колдовства и знахарства... Но у народного знахарства есть свои исторические накопленные материалы, с которыми оно еще долго может прожить; на его стороне народные привычки, главное полная доступность и умение приспособляться к среде и, что еще важнее, обладание в отдельных случаях действительными врачебными средствами». Микола Сумцов віддав належне народній медицині, бо вважав, що вона мала у своєму арсеналі такі засоби, які дієво допомагають. Наприклад, як відвар коренів горицвіту від «брюшної водянки». Дослідник, зазначає, що для приготування згаданого зілля потребувався саме полив'яний горщик [10, с.50-52].

Загалом, друга половина ХІХ століття в Україні найбільш продуктивний період у плані появи публікацій народознавчого характеру. Адже саме на час від середини ХІХ до початку ХХ століття припадає кульмінація наукового інтересу до народних знань, у тому числі й медичних. Саме у другій половині ХІХ століття найбільше праць, які містять відомості про використання місцевим населенням глини з метою домашнього і магічного лікування та застосування глиняних виробів для приготування лікарських засобів опубліковано й дослідниками Слобідської України.

Серед них є й кілька унікальних. Наприклад, це – перший в Україні

«Сборник малороссийских заклинаний» (1874), укладений етнографом П. Єфименком, який зібрав значний масив матеріалів у Слобідській Україні. Тут вперше опубліковано відомості про використання слобожанами «печини» в якості оберега від «зглазу» (1885). Цінною є й одна з перших в Україні праць, присвячених магичній лікувальній практиці населення окремих повітів – це стаття Іванова П. «Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском уезде Харьковской губернии». На Слобожанщині М.Сумцовим видана й перша в Україні бібліографія замовлянь «Заговоры» (1892). Інші, охарактеризовані у статті праці дослідників Слобідської України, є не менш цінними щодо накопичення інформації з досліджуваного питання.

Праці дослідників народної медицини, які з'являлися у ХХ та продовжують з'являтися у ХХІ столітті містять посилання на опубліковані саме в згаданий період. Здобутки народознавців другої половини ХІХ століття наступні покоління вчених етнологів використовували як основу для подальших досліджень народної медицини, пошуку раціонального зерна в її засобах. У ХХ столітті намітилися тенденції до теоретизації питань етнографії, народна медицина стала розглядатися як частина усної народної творчості, більше з філологічної точки зору як частина фольклору, у відриві від сфери її побутування, що й наклало відбиток на зміст нечисленних, порівняно з другою половиною ХІХ століття праць. У публікаціях кінця ХХ – першого десятиліття ХХІ століття намітилися тенденції підвищення цікавості до різних проявів української національної культури

та побуту. З'являються нові праці, проте вони також містять посилання на публікації другої половини ХІХ століття.

Попри те, що жодна з охарактеризованих праць не містить ґрунтовного авторського аналізу з приводу того, чому в ході лікування хвороб радили використовувати глину, розчин чи суміш її з іншими речовинами, припущень стосовно доцільності використання глиняних виробів для приготування ліків, вони становлять основу всього накопиченого матеріалу про застосування глини та використання глиняних виробів у домашньому та магичному лікуванні жителів регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний. – М.: Университетская типография Катков и К°, 1874. – VI, 70 с.
2. Иванов В. Знахарство, шептание и заговоры в Старобельском и Купянском уездах Харьковской губернии // Киевская Старина. – 1885. – Т.ХІІІ. – декабрь. – С.730-744.
3. Калашниковы Г.А.и А.М.Сл.Никольское (Старобельский уезд). Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский Сборник. – 1894. – Вып. 8. – С.173-342.
4. Марусов П. Сл.Кабанье (Старобельский уезд). Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский Сборник. – 1893. – Вып. 7. – С.413-460.
5. П.И. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате. (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Харьковский сборник. – 1889. – Вып. 3. – С.35-66.
6. Стороженко М.К. Сл.Ново-Астрахань (Старобельский уезд). Материалы для этнографического изучения Харьков-

- ской губернии // Харьковский сборник. – 1894. – Вып. 8. – С.27-48.
7. Сумцов Н. Ф. Заговоры. – Харьков: Типография К. Счасни, 1892. – [2], 16 с.
8. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская Старина. – 1889. – Т.XXIV. – январь. – С.64-89.
9. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская Старина. – 1889. – Т.XXV. – май-июнь. – 486-507.
10. Сумцов Н.Ф. Очерки народного быта: Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии. – Харьков: Типо-литография «Печатное дело» кн. К.Н.Гагарина, 1902. – 78 с.
11. Сумцов Ф. Культурные переживания // Киевская Старина. – 1889. – Т.XXVII. – ноябрь. – С.281-327.
12. Татарский А.А. Сл. Свято-Дмитриевка (Старобелский уезд). Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии // Харьковский сборник. – 1894. – Вып. 8. – С.1-26.
13. Шухевич Володимир. Гуцульщина: П'ята частина: Репринтне видання. – Верховина: Гуцульщина», 2000. – Вид. 2. – 334 с.

Меткая Л.А. Вклад исследователей Слободской Украины в дело изучения вопроса употребления глиняных изделий в народной медицине украинцев. В статье анализируются работы исследователей Слободской Украины, которые служат источниками изучения вопроса использования глины и глиняных изделий в народной медицине украинцев.

Metka L.O. Contribution of researchers of the Slobodian Ukraine to the matter of study of question of the use of clay wares in folk medicine of Ukrainians. In the article analyzes the works of researchers of the Slobodian Ukraine, which serve as the sources of study of question of the use of clay and clay wares in folk medicine of Ukrainians.

УДК 61(477)+061.6

**ФОРМУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ БАЗИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕНТГЕНОЛОГІЧНОЇ АКАДЕМІЇ У 1920-ТІ РОКИ
(на прикладі спорудження нової будівлі)**

Кисільова Т.О.

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпропетровська медична академія)

Досліджено процес спорудження нової будівлі Українського Рентгенологічного та Радіологічного Інституту. Виявлені та введені до наукового обігу нові архівні матеріали, використання яких дозволило з'ясувати та уточнити низку питань щодо умов праці, матеріального забезпечення першого рентгенологічного закладу в Україні, процесу побудови нової будівлі та введення її в експлуатацію.

Створення першої рентгенологічної академії в Харкові – дуже значний крок у формуванні рентгенологічної мережі України й взагалі розвитку медичної рентгенології в республіці.

Важливою складовою для розширення роботи закладу стало спорудження спеціальної будівлі, яка б в повній мірі відповідала потребам науково-дослідницької та медичної діяльності.